

1.01
Prejeto 25. 9. 2001

UDK 329.12(497.4)"1941"

Jerca Vodušek Starič*

Liberalni patriotizem in intransigenca leta 1941

IZVLEČEK

Razprava obravnava doslej neznano ilegalno protinacistično delovanje slovenskih liberalcev v prvem obdobju druge svetovne vojne (1939-1941), ko so v povezavi z britanskimi obveščevalnimi službami aktivno delovali proti nemškemu Reichu, izvajali sabotaže na nemških transportih, organizirali ilegalne kanale v tujino in pomagali zbirati obveščevalne podatke o nemški vojski na slovenskih mejah. V drugem delu obravnava njihovo držo leta 1941, zagovarjanje legitimističnega stališča (do vlade in kontinuitete države) in neskladje teh stališč s stališči OF, ki se je poleg tega trudila razbiti njihov blok in jih pod neenakopravnimi pogoji vključiti v OF. Zaradi tega so se njihova pota leta 1941 razšla, po mnenju liberalcev je za to bila kriva intransigenca (nespravljivost) KP Slovenije.

Ključne besede: Slovenija, 2. svetovna vojna, liberalni tabor, odporništvo, JNS, SOE, OF

ABSTRACT

LIBERAL PATRIOTISM AND COMMUNIST INTRANSIGENCE IN 1941

The paper presents the hitherto unknown underground anti-Nazi activity of the Slovene Liberals during the first period of the Second World War (1939-1941). In liaison with the British intelligence service, the Liberals carried out operations against the German Third Reich by sabotaging their transports, organising escape channels from Germany and collecting intelligence on the movements of the German army along the Slovene borders. The second part of the paper deals with the political stance of the Liberals in 1941, which defended the legitimacy of the existing government and the continuity of the Yugoslav state, as well as the conflict of such views with those upheld by the Slovene Liberation Front (LF). The LF, in turn, endeavoured to split the Liberal camp into factions and incorporate them in its own ranks under unequal conditions. As a result, their ways parted in 1941, for which the Liberals blamed the intransigence of the Communist Party of Slovenia.

Key words: Slovenia, Second World War, liberals, resistance, Yugoslav National Party, SOE, Slovene Liberation Front

* Dr., izredna profesorica, Pedagoška fakultete Univerze v Mariboru, SI-2000 Maribor, Koroška cesta 160

Uvodoma je treba pojasniti, zakaj znanstveni posvet *Šestdeset let začetka druge svetovne vojne* obeležuje prav obletnico delovanja naprednega (liberalnega) tabora v Sloveniji. Takrat so namreč slovenski naprednjaki zaključili prvo obdobje svojega podtalnega delovanja proti nacizmu in fašizmu, v katerega so se zelo dejavno vključili leta 1939 ob izbruhu druge svetovne vojne, oziroma takoj po Anshlusu in padcu Češkoslovaške republike. Ta njihova opredelitev za ilegalni odpor je bila posledica dolgoletnega delovanja in zvez, ki so jih, zelo prikrito, imeli z zahodnimi zavezniki, Francijo in Veliko Britanijo v tridesetih letih. To podtalno delovanje je zajelo vse oblike rezistence, kot jo definira svetovno zgodovinopisje,¹ razen obožnega odpora, ki ga zavezniki takrat v Jugoslaviji niso spodbujali. Še več, zavezniki so ustavili poskuse državnega udara v Jugoslaviji v letih 1939-1940, da bi čim dlje ohranili njeno nevtralnost. Dejavnost, ki so jo opravljali slovenski napredni krogi v letih 1938-1941, je torej zajela oblike odpornišтва, kot so ilegalni kanali za begunce, ilegalne obveščevalne mreže, sabotaže in diverzije, ilegalne radijske postaje in skladišča orožja, ipd. Vsi ti kanali so bili povezani z edinima takratnima silama, ki sta se borili proti silam Osi, Francijo in Veliko Britanijo, dokler ni prišlo do kapitulacije Francije in je koordinacijo teh dejavnosti prevzela novoustanovljena britanska SOE.

Nagibi, ki so vodili slovenski liberalni tabor k tej dejavnosti, so bili predvsem patriotizem in boj proti fašizmu, boj, ki so ga začeli že zelo zgodaj, in potem proti nacizmu. Patriotizma v tem primeru ne gre razlagati kot željo za unitarno državo. Enačenje naprednega bloka z unitarizmom je bila dolgoletna propagandna poteza, katere so se še leta 1941 posluževali tako klerikalci kot komunisti, vsak iz svojih razlogov. Veliko bolj realni so bili pri svojih ocenah tuji diplomati v Jugoslaviji. Celo italijanska obveščevalna služba je že leta 1929 o Orjuni, za katero bi lahko rekli, da je zastopala najbolj bojevita napredna stališča in so jo Italijani imeli za iredentistično proti Italiji, poročala takole: "Pomen Orjune pri ustvarjanju jugoslovanske narodnosti ni več aktualen. V Sloveniji je bila Orjuna antiklerikalna in je združevala mlade nacionaliste, medtem ko so starejši pripadali Jugoslovanski Matici. Zato je imela največje nasprotnike med klerikalci. Najprej so jo izključili iz pravoslavnih oficirskih krogov, nato so sledili Slovenčevi napadi; temu listu gre zasluga, da je bila Orjuna nazadnje definitivno likvidirana tudi v Sloveniji."²

Patriotizem slovenskih naprednih krogov³ je v letih neposredno pred vojno v bistvu imel dva pomena - prvi je torej pomenil zavezanost državi, ki je s prihodom Hitlerja na slovenske meje marca leta 1938 postajala vse bolj ogrožena. Le enotnost države je, po njihovem mnenju, zagotavljala uspešno kljubovanje Hitlerjevemu nadaljnjemu prodoru na jug. Drugi pomen je veljal slovenskemu nacionalnemu vprašanju in njihovi zavezanosti rešiti položaj Slovencev v državi. Za ponzoritev navajamo besede britanskega konzula v Zagrebu, ki je bil pristojen tudi za Slovenijo in je bil dober poznavalec razmer v Jugoslaviji. T. C. Rapp je dobro poznal nekatere pomembne Slovence; zelo je cenil dr. Frana Kulovca, pogovarjal se je še z dr. Alojzom Kuharjem, dr. Leonidom Pitamicem in vodilnimi naprednjaki. Že zelo zgodaj je opozarjal, da so Slovenci uspešno izkoriščali nesporazume

1 M. R. D. Foot: *Resistance*. Eyre Methuen, London 1976.

2 Arhiv Republike Slovenije, d.e. III (dalje AS III), ZA 600 - 12, Orjuna.

3 Izraz izhaja iz imena Narodno-napredne stranke in označuje liberalni miselni ter idejni krog in tako je ta krog sebe označeval.

med Hrvati in Srbi in da se bo s sporazumom med Srbi in Hrvati njihov privilegirani položaj končal.

Po tistem, ko je bil sklenjen sporazum Cvetković-Maček in so se začele udeležati spremembe v notranjem ustroju države, je Rapp novembra 1939 obiskal Ljubljano in sestavil zanimivo poročilo o stanju med Slovenci. Najprej je poudaril, da se vsi v Jugoslaviji zavedajo, da je uredba iz 26. avgusta 1939 o širitvi avtonomije tudi na ostale banovine, namenjena predvsem Sloveniji. V Ljubljani je seveda naletel na klasično obtoževanje med klerikalci in nacionalisti, toda v London je pisal, da to obtoževanje ni prepričljivo. To je razlagal takole: v slovenski politiki so si v preteklosti na široko podajali politična orožja, odvisno pač od tega kdo je bil na oblasti. Priznati pa je treba, pravi, da so nacionalisti (liberalci) bili bolj konsistentno centralisti, klerikalci pa bolj partikularisti, čeprav sta obe težnji običajno živeli ena ob drugi, vsaka stranka pa je poudarjala tisto, kar ji je trenutno koristilo. Slovenci enoglasno verbalno podpirajo avtonomijo, toda v ozadju, kljub cenzuri, se bje ogorčen boj okoli tega, kako obenem uresničiti avtonomijo in ohraniti svoje privilegirane pozicije v državi, tiste iz časov, ko so se Slovenci s pridom okoriščali na račun hrvaško-srbskega spora.

Kulovec je seveda Rappu govoril, da SLS komaj čaka uresničitve avtonomije.⁴ Toda najprej pa bo SLS v dogovoru z državnim vrhom počakala, da se dokonča proces preobrazbe na Hrvaškem, da si tam pridobijo izkušnje. Počakala bo tudi zato, je dejal Kulovec Rappu, da bi državi v teh hudih časih ne naprtili dveh problemov hkrati. Seveda se Kulovec ni mogel ogniti pikrih na račun Jugoslovanske nacionalne stranke, češ JNS-ovci se dandanašnji povezujejo z našimi sovražniki, centralisti, medtem ko nas istočasno skušajo prekositi pri avtonomiji, za tem pa stojijo industrialci, ki se boje, da bo avtonomija škodila gospodarstvu. Rapp je bil sicer tiho, toda v London je poročal, da so se mu ti argumenti Kulovca zdeli neprepričljivi in da gre pač za znan način razmišljanja, ki so ga tudi nacionalisti že bili uporabili proti klerikalcem. Zato me ni presenetilo, piše Rapp, da širše, med ostalimi klerikalnimi znanci nisem srečal Kulovčevega entuziazma za radikalnimi posegi v prid avtonomije. Dali so mi celo vedeti, da ji niti sam dr. Kulovec ni tako zvest kot mi je to želel prikazati, čeprav je dovolj močan in nadzoruje strankino mašinerijo do te mere, da bo storila tisto, za kar se bo on odločil. Moji informatorji so mi dejali, pravi dalje Rapp, da si klerikalna stranka in večina Slovencev v resnici želi to, da bi Slovenci prevzeli vso donosno administracijo, ostalo pa prepustili centru in tako potegnili najboljši konec, kot so to že počeli v preteklosti. "To meče zanimivo luč na nerealnost in neiskrenost slovenske politike - med strankami in njihovimi frakcijami le redko najdemo resno razliko v političnih ciljih; izražena je edino v konfliktu med osebnostmi in interesi

⁴ Public Record Office London (dalje PRO) Foreign Office (FO) 371/23877/R 11514. Da sta jim jo dr. Cvetković in dr. Maček tudi obljubila, pravi dalje, in sam ne dvomi v iskrenost obljub, zlasti dr. Mačka, s katerim je že vrsto let v tesnih osebnih stikih. Kulovec mu je povedal, da so že ustanovili komisijo, ki naj izdela podrobnosti takšnega avtonomnega statusa. V komisiji so bili dr. Miha Krek, minister za javna dela, podban dr. Stanko Majcen, dr. Lazar Marković, minister za pravosodje. Komisija pa še ni opravila resnega dela, za kar je krivil dr. Markovića. V kratkem naj bi imeli sestanek slovenski člani komisije, da se domenijo za nadaljnje postopanje. Rapp je še dodal: "Povsod je bilo razpoloženje veliko boljše kot sem pričakoval in nikoli nisem poznal Slovencev tako bližnje in toplo prijateljske. Ni nobenega dvoma, da je njihovo razpoloženje sto-procentno za nas in očiten je občutek, da je nemška grožnja manj resnična kot je bila pred kratkim."

v njihovi borbi za oblast."⁵ Ali kot je Rapp zapisal nekoliko pozneje, 30. decembra 1940: Slovenec je nacionalist - in to vnet - ne glede na to ali je demokrat ali klerikalec - toda zaveda se, da svoje nacionalne aspiracije lahko uresniči samo v Jugoslaviji.⁶ Rapp je želel povedati preprosto to, da med Slovenci ni bistvene razlike glede njihovih zahtev po avtonomiji, da gre le za njihov medsebojni boj po časopisih, v resnici pa za ekonomske prednosti, ki si jih hočejo prilastiti tako naprednjaki kot klerikalci.

Pomen sporazuma Cvetković-Maček, ki je sovpadal z začetkom druge svetovne vojne v Evropi, se v celoti kaže šele sedaj, po odprtju nekaterih obveščevalnih fondov v arhivih v Sloveniji in v Londonu. Ne samo pomen, ampak jasne postajajo dejanske posledice spremembe v jugoslovanskem političnem vrhu. Z imenovanjem nove jugoslovanske vlade je namreč prišla na oblast izpričano prozahodna in protiosna politična garnitura, ki se je bolj kot z svojo navidezno nevtralnostjo odlikovala s spodbujanjem konkretnih protinemških in protitalijanskih dejanj. To pa je ključno prispevalo k odporiškem duhu in razpoloženju ljudi leta 1941. Navidez je to paradoksalno, saj je v vladi Cvetković - Maček od slovenskih strank ostala SLS, s katero Britanci niso imeli podtalnih povezav, imeli pa so jih s slovenskimi naprednjaki (liberalci), ki so v ta namen bili povezani tudi z ostalimi člani koalicije v novi vladi.

Jugoslovanski komunisti so ravno takrat, avgusta 1939, spremenili svojo politiko in jo uskladili s paktom Ribbentrop-Molotov. Opustili so politiko ljudske fronte, začeli propagando proti imperialistom, torej Britancem in Francozom, ter demonstrirali in pisali proti vojni. Tudi to ni ušlo britanskim diplomatom v Beogradu, ki so opazili, da na primer Ivo Ribar piše članke, ki bi lahko bili neposredno izpod peresa "tovariša" Molotova, le da so še bolj ostro proti-britanski od sovjetskega uradnega pisanja.⁷ Ribar govori o imperialistični vojni, ki sta jo sprožili Velika Britanija in Francija. In to v času, ko so ljudje v Jugoslaviji komaj čakali, da bi "Lahe prijeli za vrat" in so jih z užitkom okamenjali na nogometni tekmi Jugoslavija - Italija poleti 1939, zraven pa tulili: "Živela Anglija". In po nekkih podatkih britanskega ambasadorja, so komunisti za to svoje početje celo posredno dobivali denar iz Berlina. Britanske ocene iz tistega časa nam šele dobro pokažejo, kako pomembna je bila v tistem trenutku politično homogena in močna Jugoslavija. Zlasti zato, ker je to utrjevalo njeno obrambno moč.

Zato je konzula v Zagrebu zanimalo, kako med Slovenci odmeva izbruh vojne. Ugotovil je, da se Slovenci zavedajo, da je njihova usoda povezana z uspehom zavezniške vojske in da so postali občutno bolj strogi do Nemčije. Rapp je ocenil, da bo klerikalna stranka tista, ki bo tudi še v bodoče vodila slovensko politiko, kljub kritikam in notranjim nasprotovanjem. To pa je za Britance bilo važno, ker so pri klerikalcih opazili "močno in naraščajoče protitalijansko nagnjenje."⁸ Določene simpatije do Nemčije in Italije je v slovenski politiki opazil tudi Rapp in pripisoval jih je, kot mnogi drugi, zlasti dr. Antonu Korošču. Ob Koroščevi smrti konec leta 1940 ni pozabil omeniti, da je bil avtor jugoslovanskih proti-judovskih zakonov in zato osumljen pronemštva. Obenem je takoj dodal, da je to lahko bila

⁵ PRO, FO 371/23877.

⁶ PRO, FO 371/30225.

⁷ PRO, FO 371/23876.

⁸ Prav tam.

tudi Koroščeva taktika, in citiral nemškega ambasadorja Von Heerena: "Vsi poznamo dr. Korošca: v enem žepu ima protižidovske zakone, v drugem pa ukaze papeža".⁹ Vsi, ki ga dobro poznajo, pravi Rapp, vedo da je lojalen Jugoslovian, smrtni sovražnik Nemčije in v manjši meri fašizma, toda le zato, ker je ta manj nevaren.

Medtem ko so se v slovenski politiki dogajali ti protislovni pojavi, pa se je napredni tabor vse bolj vključeval v podtalno protifašistično dejavnost v sodelovanju z Britanci. Zaradi svoje narave je ta takrat morala ostati javnosti prikrita. Takrat je britanski konzulat v Zagrebu začel močnejše sodelovati s tremi skupinami v Sloveniji, ki so britanskim službam za subverzivno dejavnost pomagale v protinacističnem delu. Ena skupina je bila v Ljubljani, ki jo je vodil urednik in solastnik Jutra ter Kramerjev ožji sodelavec dr. Milko Brezigar, v sodelovanju z obveščevalnim centrom jugoslovanskega generalštaba v Ljubljani in predvsem njegovim vodjo Brankom Plhakom. Druga je bila v Celju pod vodstvom tamkajšnjega liberalnega prvaka odvetnika dr. Milana Orožna in njegovega sina Milana, tretja pa je bila v Mariboru pod vodstvom oficirjev jugoslovanske obveščevalne službe in s podporo tamkajšnjega liberalnega prvaka dr. Franja Lipolda. Vse tri so skupine so za ilegalno delo uporabljale nekdanje člane Orjune, pa napredne študente, člane Sokola, skratka člane naprednih organizacij, katerim so zaupali. Izboljšale so se tudi povezave med slovensko JNS in strankami po Jugoslaviji, ki so pred poletjem 1939 bile v opoziciji proti dr. Milanu Stojadinoviću.

Rapp je med svojim obiskom jeseni 1939 analiziral tudi napredni tabor. Poročal je, da Jutro vodi silovite polemike s Slovencem, da očita klerikalcem, da nimajo pravice govoriti v imenu Slovenije na tak način kot Maček govori v imenu Hrvaške in da morajo zato v Sloveniji upoštevati stališča vseh strank. Dalje, da Jutro trdi, da je ekonomska struktura Slovenije najpomembnejši aspekt slovenske avtonomije. Slovenija ne sme biti gospodarsko in politično izolirana od Hrvatov in Srbov. Rapp je zaznal, da imajo mnogi dr. Kramerja za silo, ki je ugasnila, in da njegovo stranko razdirajo notranji razcepi. Pri obeh strankah, pravi, mladi izbijajo na površje kot opozicijske stranke, in narodna stranka razpada na dele. V naprednem taboru naj bi v bodočnosti prišla na dan nova stranka, koalicija slovenskih kmetov in delavcev (SKDS, ki je v tesnih stikih s HSS) in slovenske veje samostojnih demokratov (SDS, v stikih s svojo 'starševsko' organizacijo v Zagrebu). Voditelja obeh sta dr. Lončar in dr. Ribnikar, ki pa nista takšni osebnosti, da bi lahko resno ogrozila prevlado klerikalne stranke, ki je trdna in prilagodljiva. "Mednarodne razmere še naprej olajšujejo sodelovanje med različnimi frakcijami in strankami v Sloveniji in v notranji politiki razločno vlada boljše razpoloženje," je zaključil svoje poročilo jeseni 1939.¹⁰ Že decembra 1939 pa je Rapp opazil, da so stranke v Sloveniji veliko bolj povezane.

Znotraj JNS in med ostanki stare SDS v Sloveniji so se prav med leti 1939 in 1941 res pojavljale pobude za obnovo stare oblike delovanja stranke demokratov v povezavi z Vilderjevo SDS. Vsi, vključno s Kramerjem, so se namreč zavedali načina nastanka JNS in nepriljubljenosti njenega vstopa v režimsko JNS. Najprej naj bi leta 1938 prišla pobuda dr. Adolfa Ribnikarja za obnovo SDS v Mariboru, po nekem razgovoru, ki sta ga Ribnikarja (oče Adolf in sin Bojan) imela v Beogradu z dr. Budisavljevićem, ki si je želel obnove SDS v Sloveniji. Ustanovili so neke vrste

⁹ PRO, FO 371/30225.

¹⁰ PRO, FO 371/23877.

pripravljalni odbor, ki pa ni bil za to, da bi kateri od Ribnikarjev vodil novo stranko, češ da se je Adolf Ribnikar nekoč preveč zavzemal za politiko JNS. Izbira je padla na dr. Maksa Šnuderla, ki je postal predsednik pripravljalnega odbora. Toda odbor je bil zelo negotov, saj so v njem poleg nekdanjih orjunašev dr. Šnuderla in dr. Krsta Kazafure bili še člani JNS dr. Vinko Rapotec in Rudolf Golouh kot opazovalec, ter še neki Hrvat. Mnogi so sumili, da gre le za politični boj Ribnikarja proti svojim nekdanjim političnim prijateljem iz Jutra, oziroma za njegov osebni spor s Kramerjem in Brezigarjem.

Spomladi leta 1939 so nato dr. Većeslav Vilder, dr. Srdjan Budisavljević in dr. Savo Kosanović iskali stike še drugod po Sloveniji, z dr. Ivom Potokarjem v Kamniku in dr. Vladimirjem Šukljetom v Ljubljani. Zanimivo je, da so v razgovoru s slednjim za vodjo nove stranke načrtovali nikogar drugega kot Kramerja. Do začetka obnove SDS pa je prišlo šele tik pred zlomom Jugoslavije, vendar brez večjega odmeva. Začasni odbor stranke, ki naj bi šele nastala, so naposled tvorili dr. Makso Šnuderl, dr. Krsto Kazafura in Ciril Maver iz Maribora, ljubljanski odvetniki dr. Darko Černež, dr. Boris Kocijančič ter dr. F. Kovič, dr. Jurij Sluga s Ptuja, dr. Potokar in Franjo Papež.¹¹ Edini med njimi, ki je bil kolikor toliko več politike, je bil dr. Ivo Potokar, ki je bil na dobrem glasu kot čist in neomadeževan politik. Pri tem pa velja opomniti, da je dr. Vilder tačas imel zelo dobre in redne stike z dr. Brezigarjem in z mariborsko obveščevalno skupino zaradi skupnega ilegalnega delovanja.

Tudi ostale pobude so bile omejene na ožje kroge. Znano je, da je dr. Dinko Puc leta 1940 obnavljal oziroma ponovno zbiral slovenske radikale; njihov akcijski odbor je pozdravil sporazum in vstop Laze Markovića v vlado Cvetković-Maček, nato pa se vrnil k veji dr. Ace Stanojevića. Toda radikali, čeprav je njihov glavni odbor leta 1940 zbral 122 delegatov, niso imeli večje bodočnosti v Sloveniji, saj so bili izrazito srbska stranka in so bili v Sloveniji omejeni predvsem na Ljubljano.

Znotraj JNS so mlajši člani delovali v Omladini JNS (OJNS), toda do leta 1939 so bili še tesno povezani s stranko, niti niso imeli lastne organizacijske mreže po Sloveniji. To so bili večinoma člani akademskega društva Jadran. Vodil jih je predsednik inž. Jože Rus, tajnik je bil Andrej Uršič, v glavnem odboru pa so bili še mnogi drugi. Imeli so tesne stike s kmetijci, ostanki SKS, ki so bili zlasti močni na Štajerskem (Ivan Kronovšek, dr. Viktor Maček, dr. Igor Rosina) in v Beli krajini (dr. Lado Vavpetič). Kasneje naj bi se njihov odpor do stranke povečal, začeli so nastopati z gesli "borba proti gospodi okoli Jutra", po drugi strani pa naj bi bilo to bolj kljubovanje mlade generacije Kramerju kot pa resno politično vprašanje. Po sedanjih podatkih so oni in kmetijci naposled le ostali v JNS.¹²

Sodelovanje in znanstva naprednjakov s komunisti so datirala še iz časov Ljudske fronte leta 1936, ko so se nekateri sestajali s Francem Leskoškom. Med njimi so bili dr. Darko Černež, dr. Adolf Vogeltnik, dr. Šuklje in inž. Jože Rus.¹³ Na Štajerskem je del nekdanje SKS (dr. Igor Rosina) celo vstopil v kmečko delavsko zvezo, toda brez večjega pristopa članstva, kot pričajo liberalci. Pred vojno pa je Rosina izstopil iz Ljudske fronte, zaradi preobrata v politiki Partije.¹⁴ Po podatkih

¹¹ AS III, Mikrofilmski fond Sove (dalje: MFS); podrobnejši podatki pri avtorici.

¹² Glej op. 23.

¹³ AS III, MFS.

¹⁴ Odvetniki liberalci, npr. dr. F. Šuklje, so komuniste (Kardelja, Kraigherja) pred sodiščem

iz liberalnega tabora komunisti te svoje politike niso opustili vse do junija 1941.

JNS je bila kljub opisanim notranjim strujam, še vedno dobro organizirana stranka, še zlasti po prehodu v opozicijo in po kongresu stranke junija 1936. Njen banovinski plenum je štel okoli 150 članov, z utečenimi krajevnimi in okrajnimi organizacijami, itn. Stranko je vodil ožji odbor in v njenem vodstvu so bili dr. Albert Kramer, Rudolf Žitnik, dr. Marjan Zajec iz Ljubljane, dr. Franjo Lipold in dr. Miloš Vauhnik iz Maribora, dr. Anton Krejči iz Ruš, dr. Josip Pučnik iz Slovenske Bistrice, dr. Ernest Kalan iz Celja in drugi.

Naprednjake pa je združevalo veliko več kot zgolj stranka ali struje v njej. Skupaj so bili v društvu Kazina v Ljubljani, katerega ravnatelj je bil, od leta 1923 do svoje smrti leta 1943, dr. Kramer. Društvo je bilo lastnik stavbe ljubljanske Kazine. Leta 1936 je upravljanje nad gostinsko dejavnostjo prevzel Konzorcij Kazina, kateremu je tudi predsedoval dr. Kramer. V društvu in konzorciju so bili že dolgo let dejavni inž. Janko Mačkovšek, dr. Fran Novak, Adolf Ribnikar, Stanko Virant, dr. Milko Brezigar, Andrej Verbič, Rudolf Žitnik, dr. Vinko Vrhunec in še mnogo znanih imen slovenskih naprednjakov, saj je bilo članov nekaj sto. V Kavarni Zvezda je imelo vodstvo JNS svoje stalno omizje, saj je v stavbi bilo tudi banovinsko tajništvo JNS. Mariborski naprednjaki so imeli podobno omizje v Kavarni Astoria, ki so ga imenovali kar 'senat'. Pri teh omizjih so reševali pomembna politična vprašanja, se sestajali z orjunaši in Sokoli, ali pa pošiljali mlade liberalce v razne ilegalne akcije.

Člani Kazine in naprednjaki po drugih mestih, zlasti Celju in Mariboru, so bili istočasno še člani drugih naprednih društev. V Ljubljani so nekatera od teh društev tudi domovala v Kazini. To so npr. bila Jugoslovansko-češkoslovaška liga (aktiven dr. Šuklje, dr. Brezigar), Združenje jugoslovanskih rezervnih oficirjev, Akademsko društvo Triglav, Zveza naprednih starešin, Avtomobilski klub, Angleški klub itn. Povrhu tega so skoraj vsi bili še člani Sokola, Ciril-Methodovega društva, Slovenske matice in njene naslednice Braniborja. Nekateri so pripadali Streškim družinam, Orjuni in njene naslednici Narodni odbrani, pa čeprav niso bili v stranki JNS. Tako ali drugače so vse niti vodile tudi h glasilu Jutro, Narodni tiskarni in zadrugi Napredni tisk. Veliko je slonelo tudi na družinskih povezavah starih ljubljanskih, oziroma bolje rečeno, slovenskih meščanov. Važno pa je omeniti, da je nekaj pomembnih naprednjakov bilo poročenih s Čehinjami, ker so študirali v Pragi, in da so se te zveze razširile tudi na ilegalno protinacistično delovanje, nekatere celo pripeljale v sodelovanje z zelo učinkovito Beneševo obveščevalno službo, ki je delala v povezavi z Britanci.

Pri Jutru so zadeve vodili dr. Kramer, dr. Milko Brezigar, Andrej Verbič, Franc Seunig in Stanko Virant. Tisti, ki so bili bolj dejavni v ilegalnem delu, se praviloma niso neposredno mešali v politiko in so bili v stranki JNS bolj v ozadju, kot npr. dr. Brezigar, inž. Janko Mačkovšek, predsednik Ciril-Methodovega društva in Braniborja, odvetnik dr. Josip Cepuder, eden od vodij Orjune, pa predsednik Jugoslovanske Matice dr. Janko Pretnar in dr. Vincenc (Vinko) Vrhunec. Vsi naštetih so bili ožji sodelavci in tesni prijatelji dr. Alberta Kramerja.

Kramer je nekatere zveze vodil osebno, ostale so vodili njegovi ožji prijatelji. Tako je Kramer osebno, enkrat mesečno, obiskoval Zagreb in se pogovarjal z dr.

zagovarjali brezplačno, mnogi so Partijo finančno podpirali; denar so dajali F. Leskošku in zakoncema Vilfan.

Vladkom Mačkom, šefom Hrvatske seljačke stranke (HSS). Zato so nekateri celo trdili, da je bil Kramer eksponent Mačka v Sloveniji. Čeprav so se Kramerju v prvi polovici tridesetih let zdele Mačkove zahteve po avtonomiji pretirane, ju je že leta 1936 zbližalo nasprotovanje JRZ. Kramer je menil, naj se vrne stara demokracija, ki jo je odpravila šestojanuarska diktatura. Zbližalo pa ju je tudi to, da nista marala Korošca. Maček mu je pravil 'pokvareni kranjski pop', čeprav je cenil njegovo vlogo borca za slovenske pravice in mu to ob smrti tudi priznal. Kramer in Maček sta se pogovarjala o skupnem nastopu na volitvah leta 1938 in Kramer je bil naklonjen sporazumu Cvetković - Maček. Ti stiki so se obdržali tudi še prva vojna leta.

Dr. Vrhunec je bil komercialni direktor Trboveljske premogokopne družbe, obenem pa predsednik Društva rezervnih oficirjev, Zveze industrijalcev, Društva za slovenske ceste itn. Govorilo se je, da je najprej bil sodelavec Deuxième Bureauja, francoske obveščevalne službe, česar pa ne vemo zagotovo.¹⁵ Vemo pa, da je kot predsednik Združenja rezervnih oficirjev delal za jugoslovansko kontraobveščevalno službo, torej drugi oddelek Glavnega generalštaba vojske Kraljevine Jugoslavije. Na ta naslov je pošiljal poročila o pronacistično usmerjenih oficirjih in predlagal njihovo zamenjavo, zlasti na položajih ob meji. Vrhunec je pogosto potoval po Evropi, bodisi službeno in prodajal cement in premog, bodisi z izleti društva za ceste. Hodil je na Dunaj in v Rim ter celo v Nemčijo na ogleda novih nemških avtocest, neformalno pa si je ogledoval nacistične ustanove.¹⁶

Ljubljanski krog JNS je z britanskim konzulatom v Zagrebu povezoval dr. Milko Brezigar.¹⁷ Arhivi SOE danes to potrjujejo, Brezigar je bil agent SOE s šifro "Branko".

V Sloveniji pa ni delovala samo SOE, ampak tudi klasična MI6, oziroma Secret Intelligence Service. Iz vojnega gradiva SOE nam posredno razkrijejo, da sta bila v Ljubljani dva sodelavca SIS, ki sta upravljala radijski povezavi z Londonom. Posredno lahko sklepamo, da je enega vodil prav dr. Vinko Vrhunec, po njegovi aretaciji v začetku leta 1942 pa ga je nadomestil inž. Janko Mačkovšek. Drug agent SIS je med vojno v Ljubljani bil Ante Anić, ki pa je pred vojno delal v obmejnem komisariatu v Mariboru. Politično je bil povezan s hrvaško SDS, obveščevalno pa s predstavniki obeh britanskih obveščevalnih služb v Zagrebu. Vsi ti stiki so nastali okoli sredine in v drugi polovici tridesetih let in že pred vojno prinesli plodno sodelovanje proti naraščajoči propagandni in vojaški moči sil Osi.¹⁸

Druga pomembna povezava je bila povezava liberalnega kroga z obveščevalno službo Kraljevine Jugoslavije. Splošno znano je že, da je povojni celo Udba za Jugoslavijo priznala, da je pred vojno v Sloveniji obstajal eden najučinkovitejših obveščevalnih centrov v Jugoslaviji, če ne širše. Ta center so sicer res vodili vojaški obveščevalci v Ljubljani in res je tudi, da sta glavna med njima bila po rodu Čeha,

¹⁵ Deuxième Bureau je bil navzoč v Jugoslaviji od njenega nastanka in je tudi zelo dejavno spremljal rast fašizma v Italiji. Po umoru kralja Aleksandra je njegovo vlogo v Jugoslaviji začele prevzemati britanske obveščevalne službe, SIS, MI in od leta 1940 SOE.

¹⁶ AS III, ZA dr. Vinko Vrhunec.

¹⁷ Prav tam. Vrhunec je to izjavo pozneje zanikal, češ da je bila posledica duševne zmedenosti po 90-urnem zaslišanju.

¹⁸ Več o povezavi med političnimi in obveščevalnimi zvezami, zvezami med Zagrebom in Slovenijo ter Britanci v knjigi avtorice "Slovenski špijoni" (v tisku).

torej občutljiva na nemške pritiske. To je bil najprej podpolkovnik Viktor Andrejka, ki je moral odstopiti, ker je italijanska obveščevalna služba odkrila njegovo delo v Julijski krajini in Istri v dvajsetih in v začetku tridesetih let. Drugi je bil njegov naslednik, v veliki meri misteriozna osebnost, major Branko Plhak. Oba sta že zelo zgodaj imela na zvezi svojo lastno obveščevalno skupino, ki je nastala najprej pri Orjuni in nato Narodni odbrani, poleg seveda svojih službenih obveščevalcev. Oba sta večkrat nastopala proti navodilom iz Beograda in zelo zgodaj stopila v stik s francosko in nato britansko obveščevalno službo, saj sta zbirala podatke, predvsem vojaške, o Nemčiji in Italiji in jih posredovala omenjenima službama.

Obveščevalno dejavnost so v Sloveniji organizirali zelo diskretno, še najbolj diskreten pa je bil pri svojih stikih sam Kramer. Pri tem se je zanašal na svoje prijatelje, kot sta bila Vrhunec ali Mačkovšek, ali pa na nekatere svoje uslužbence pri Jutru. Nekateri od njegovih ožjih sodelavcev so bili skoraj prepričani, da je Kramer delal za jugoslovansko obveščevalno službo (JOS). To so sklepali na podlagi navodil, ki jih je dajal Kramer, in glede na vrsto podatkov, ki jih je zbiral.¹⁹ Toda te povezave dr. Kramerja z JOS ni mogoče potrditi.

Kramer je poskrbel za stalni dotok informacij v Ljubljano, neodvisno od uradnih kanalov iz Beograda. Organiziral je dopisništvo Jutra v Zagrebu, pa v Parizu in v Rimu. Ko se je leta 1939 začela vojna, je Kramer zastavil sodelovanje s *Züricher Zeitungom*, zelo koristno za Jutro. Dobro je dojel tudi pomen Rima v tistem trenutku, kjer ga je posebej zanimal razvoj ustaškega gibanja in možnost napada Italije na Jugoslavijo.²⁰ Kramer se je v te namene povezoval s svojimi prijatelji na pomembnih položajih, za katere vemo, da so tudi sodelovali z Britanci. Eden takih je bil ambasador Jurišić v Švici, drugi je bil šef Pressbiroja dr. Mika Radovanović, pa ambasador Ristić v Rimu in Vrhunčev študijski kolega in svetnik veleposlaništva v Bernu Dragutinović. Ta in Jurišić sta med vojno prek Mislja pošiljala poročila v London.

Protinemške akcije, ki so jih ti krogi organizirali skupaj z Britanci, so bile najprej usmerjene v protinacistično propagando. Propaganda se je izvajala bodisi s selekcijo novic, pridobivanjem necenzuriranih Reuterjevih novic neposredno od britanskega konzulata v Zagrebu, s tiskanjem biltenov, karikatur in zasmehovalnih brošur o nacistih, s prevodom v slovenščino in razpečevanjem Rauschningove brošure 'Moji razgovori s Hitlerjem'. To so npr. tiskali ilegalno s pomočjo enega od liberalnih veljakov v Celju, prevedla sta jo dva mlada liberalca v Ljubljani, nato so jo po Sloveniji razpečevali orjunaši in napredni študentje (takrat že društva Jugoslavija); vse so finansirali Britanci. Kmalu so sledile še razne vrste sabotaž nad nemškimi transporti čez Jugoslavijo, za katere so nova sabotažna sredstva priskrbele britanske službe v Zagrebu - od smolnatih kock za uničevanje vagonskih osi, eksploziva v obliki svinčnika, razne detonatorje, vse do plastičnega eksploziva. Te so nameščali na nemške vlakovne kompozicije, ki so nato doživljale nesreče z zamikom, torej že na nemškem ozemlju. Sabotažna dejavnost je dosegla svoj vrh leta 1940, ko je zaradi nje moral junija meseca odstopiti jugoslovanski minister za notranje zadeve, sicer član SDS, Stanoje Mihaldžić. Tem dejavnostim ob bok je šla obveščevalna in kontraobveščevalna dejavnost, kot je bilo zbiranje podatkov o

¹⁹ AS III, MFS.

²⁰ AS III, MFS.

koncentraciji nemških čet na severni meji, onemogočanje nemških agentov v Sloveniji, spremljanje dejavnosti Kulturbunda, pa vse do infiltracije Abwehrovega centra v Celovcu, kar je nedvomno bil eden večjih uspehov slovenskih obveščevalcev. Podatke, zlasti vojaške, so zbirali s pomočjo železničarjev, agencije Putnik, s

pošiljanjem posameznikov na različne točke, ipd. Na podoben način so prenašali protinacistično propagando, s pomočjo študentskih društev, Angleškega društva, orjunašev oziroma Narodne odbrane. S pomočjo Angleškega društva v Ljubljani in Mariboru ter drugih po državi, so Britanci samo v marcu in aprilu leta 1940 po Jugoslaviji razdelili okoli 4000 različnih publikacij v angleščini, pa še 1500 v francoščini in nemščini in 17.500 v domačih jezikih.²¹ V dokaz njihove uspešnosti le to, da so Britanci prevedli tudi v slovenščino brošurice SOE o subverzivnem načinu vojskovanja in propagandi, z navodili o rokovanju z orožjem in eksplozivom.

Dr. Brezigar je bil eden tistih, ki so usklajevali to dejavnost. V Jutru je rohnel, če niso objavljali Reuterjevih novic, skrivoma je v tiskarni Jutra dal tiskati ponarejene potne liste za begunce iz Reicha, svojega pomočnika, nekdanjega orjunaša, Franja Kokolja je pošiljal po Sloveniji in Jugoslaviji z različnimi nalogami, sam pa je hodil redno na britanski konzulat v Zagrebu. Takoj po zasedbi Češkoslovaške je začel pomagati češkemu beguncem, obveščevalcem in češki manjšini v Jugoslaviji, ki so delovali pod okriljem svojih društev in Češkoslovaške ambasade v Beogradu, ki se je začasno preselila kar k francoskemu diplomatskemu predstavništvu. Organizirali so dve vrsti ilegalne odporiške dejavnosti. Prva so bile sabotaze v okupirani domovini, sabotažna sredstva so jim priskrbeli, poleg drugih, Britanci in Brezigar. Druga dejavnost so bili ilegalni kanali, prek katerih so iz okupirane Poljske in Češke (kasneje Protektorata) bežali protinacisti, Judje ter oficirji in vojaki, ki so se želeli priključiti češkim in poljskim enotam v okviru zavezniške vojske na Bližnjem Vzhodu.²² Nekateri Brezigarjevi podvigi v sodelovanju s predsednikom Narodne odbrane dr. Josipom Cepudrom in češkimi obveščevalci so bili skoraj neverjetni. Eden takih je bil načrt o zastrupitvi večje črede živine na Madžarskem, tiste, ki je bila namenjena v Nemčijo in v sami Nemčiji.

Ko je pozno jeseni 1940, zlasti pa v začetku leta 1941 postalo jasno, da bo Jugoslavija prej ali slej okupirana, so Britanci spremenili svoj način dela. Od sabotaž so se preusmerili na povezovanje s strankami in skupinami, ki so bile pripravljene organizirati ilegalne mreže in odpor proti okupatorju, vedoč da bodo sami morali zapustiti Jugoslavijo. Tik pred odhodom so Britanci opremili slovenske liberalce z radijskimi postajami in denarjem. Pri omizju v kavarni Zvezda so vsi pomembnejši naprednjaki vedeli, da sta v Ljubljani dve radijski oddajni postaji, ki so ju poslali Angleži in sta bili pozneje z njimi v zvezi. In zato je SOE februarja 1941 z Narodno odbrano podpisala sporazum o sodelovanju, pripravah in opremlenju za ilegalno delovanje pod okupacijo.

Zavest o bližnji okupaciji je tesneje povezala tudi napredno stranko oziroma napredne kroge. Pravzaprav je že od leta 1939 bilo zaznati, kot sami pravijo, težnjo po koncentraciji vseh pozitivnih in konstruktivnih sil v državi in začela so se različna pogajanja za skupni nastop strank, kulturnih revij in starešinstva. Začeli so

²¹ PRO, FO 371/25031.

²² AS III, ZA dr. Milko Brezigar.

se tudi pogovori z JRZ, po Koroščevi smrti, še zlasti z dr. Franom Kulovcem.²³ JNS je o možnosti sporazuma razpravljala na seji banovinskega odbora 9. februarja 1941, kar pa je v bistvu del širšega, jugoslovanskega dogajanja. Na prehodu v leto 1941 so mlajši ustanavljali mladinsko napredno delovno skupnost, vendar zaradi političnih ambicij nekaterih niso pritegnili vodstva JNS, čeprav so trdili, da ne izstopajo iz JNS in so se še naprej udeleževali njenih sej.

Po državnem udaru 27. marca 1941 pa so se naprednjaki zbrali na nekaj sestankih, da bi osnovali skupen liberalni blok; pobudo je Kramerju dal dr. Puc. Prvič so se sestali 30. marca 1941 pri dr. Kramerju in 1. aprila nato oblikovali odbor naprednih strank ali Napredni blok. Prišli so dr. Vladimir Šuklje, dr. Janko Köstl, dr. Dinko Puc, dr. Marjan Zajec, in po novih podatkih tudi Andrej Uršič in dr. Bogdan Drnovšek za OJNS, in sklenili sporazum med JNS, NRS, SDS in OJNS.²⁴ Komunisti, po pričanju liberalcev, v tem času še niso opustili svoje politike pacifističnih gesel proti imperializmu in mobilizaciji. To se ni zgodilo niti v času državnega udara marca 1941. Partija je takrat, po navodilih Dimitrova iz Moskve, obsodila ostra dejanja proti Nemcem, kot je bil napad na nemškega ambasadorja Von Heerena in razbitje nemškega prometnega urada v Beogradu, v katerem je pod to krinko kraljeval gaulaiter NSDAP za Jugoslavijo Franz Neuhäuser in tam zaposloval agente RSHA.²⁵ V Sloveniji je takrat bila v stalnem stiku s komunisti OJNS, natančneje, v stiku so bili z Borisom Kidričem in dr. Alešem Beblerjem. V tem času, spomladi 1941, pa je Kidrič v Sodobnosti napadal slovenske liberalce in na primerih iz 19. stoletja (najizrazitejši je bil zanj primer slovenskega taborskega gibanja) dokazoval njihovo averzijo do plebejcev.²⁶ Zanimivo je, da se je v člankih skliceval na njihovo razcepljenost, ki jo je nekaj mesecev pozneje Kidrič zavestno spodbujal. Na drugi strani so mnogi naprednjaki, npr. dr. Potokar, poleti 1941 zagovarjali obnovo Jugoslavije s primernimi socialnimi reformami, toda ne po poti revolucije. Zato je Potokar tudi nasprotoval, po pripovedovanju njegovih prijateljev, politiki OF, obenem pa je odklanjal vsako kolaboracijo z okupatorjem.²⁷ Pač pa so se naprednjaki že nekaj časa dobro razumeli s slovenskimi socialisti in Kramer je leta 1941 vztrajal, da jih je treba pritegniti v odbor naprednih strank.

Po državnem udaru je prišlo tudi do predlogov, da bi v Simovićevo vlado vstopil eden od slovenskih naprednih politikov. Demokrati so predlagali Furlana, ne vedoč, da je že zapustil Jugoslavijo. Toda Kulovec je odklonil njihove predloge, pristal je le na Kramerja. Zato sta se v začetku aprila in v Beograd odpravila dr. Kramer in dr. Otmar Pirkmajer.

Ko je aprila leta 1941 prišlo do okupacije Slovenije, so bili vodilni JNS veči-

²³ Zadeva je bila precej zapletena prav zaradi osebnih ambicij posameznikov v naprednem taboru; velja pa dejstvo, da je tudi SLS, oziroma Fran Kulovec s svojo izjavo v Celju 2. 2. 1941 sprejel pobudo, da bi se v Sloveniji uvedel t.i. režim narodne koncentracije.

²⁴ Podatki o tem, da OJNS ni bilo na tej seji, kakor tudi mnogi drugi podatki o popolnem razdorju med OJNS in JNS, so izhajali iz dosedaj najbolj citiranih pričanj dr. Alujevića in dr. Vrčona (čeprav je bil na seji 1. 4.). Po vojni sta večkrat ponavljala to dejstvo, tudi pod hudim pritiskom Udbe, ko sta želela zanikati sodelovanje z JNS in kompromitirano 'plavo gardo'.

²⁵ Josip Broz Tito: Zbrana dela, 6. Ljubljana 1980, str. 183; letak CK KPJ 'Narodi Jugoslavije' iz 30. 3. 1941.

²⁶ Boris Kidrič: Zbrana dela, knjiga 1. Ljubljana 1987, str. 218-221; Lik slovenske inteligence med Prešernom in Levstikom. Objavljeno v Sodobnost, 1941, št. 3.

²⁷ AS III, MFS.

noma pod neposrednim udarom ali razkropljeni po Jugoslaviji. Dr. Kramer, ki je medtem odklonil odhod z vlado v London, je bil na poti iz Beograda v Boko Kotorsko in naprej v Split, dr. Vrhunec je bil mobiliziran kot rezervni kapetan, enako Šuklje, Zajec itn. Slednji se je kmalu vrnil in z nekaterimi aprila sodeloval pri Narodnem svetu, ki pa je kmalu prenehal obstajati, saj je bila ustanovljena Konzulta. Skoraj vsi, ki so sodelovali v podtalni dejavnosti, pa so bili v neposredni nevarnosti, saj je RSHA imela pripravljene sezname za njihovo aretacijo. Nekatere so Britanci pravočasno umaknili iz Jugoslavije, nekatere so zajeli, drugi pa so se poskrili, med prvimi dr. Brezigar, ki je marca 1941 sicer dobil britanske dokumente, a ni hotel iz države in se je skril v Splitu.²⁸

Okupator je že aprila v Ljubljani najprej zaprl člane Angleškega društva in drugih naprednih društev (Braniborja, vodstvo Narodne odbrane ipd.) in jih nato poslal v konfinacijo.²⁹ Prvi zapornik v Ljubljani je bil predsednik Angleškega društva dr. Ferdinand Majaron. V prvih tednih italijanske okupacije so Nemci opravljali razne preiskave in poizvedbe po Ljubljani in nekatere znane naprednjake so skušali zvabiti v nemško okupacijsko cono, npr. dr. Vrhunca. In tako je Majarona 10. aprila zaprl Gestapo. Na njegovo srečo so ga Nemci morali pozneje izročiti Italijanom, ki o njem niso vedeli tolikokot Nemci. Majaron je namreč bil v stiku s Stephenom Clissoldom, britanskim atašejem za tisk v Zagrebu, sicer sodelavcem britanske obveščevalne službe SIS, zadolženim za protinemško propagando. Medtem so iz Štajerske in Gorenjske v Ljubljano začeli bežati politiki naprednega kroga, dr. Potokar, dr. Kalan, dr. Šnuderl, dr. Ribnikar, itn. ter njihovi sodelavci. Številnim so pomagali do stanovanj, služb, začasnih ali ponarejenih dokumentov, lažnih funkcij in identitet, s katerimi so se lahko gibali pod okupacijo. Za to so imeli že pred vojno utečene zveze oziroma pristaše na potrebnih mestih.

Poleti 1941 so slovenski naprednjaki v sodelovanju s svojimi splitskimi zvezami organizirali center v Splitu, kjer so se poleti 1941 zadrževali za krajši ali daljši čas dr. Brezigar, dr. Kramer, Ante Anić, pa konec julija dr. Vrhunec. Odtod so poleti 1941 iz Jugoslavije, čez Carigrad in nato v Kairo k zaveznikom poslali svojega kurirja, da bi obnovili stike z vlado in Britanci ter organizirali umik s podmornico za nekatere politike, ki so bili v nevarnosti, kot npr. dr. Vrhunec. Kurir je bil Stanko Rapotec, nečak mariborskega liberalnega prvaka dr. Vinka Rapotca. Ta je res prišel nazaj z britansko podmornico, toda nekaj mesecev pozneje, ko so se razmere že dodobra spremenile in tudi Split ni bil več tako varen.

V okupirani Sloveniji pa sta se pred naprednjake postavljali dve pomembni vprašanji: kaj storiti z Jutrom in kako priti v stik z jugoslovansko vlado v izgnanstvu. Seveda so ob tem morali dobro prikriti tudi svoje zveze z Britanci. Poleti 1941 so sklenili, da bodo počakali na navodila vlade, ko gre za politiko. Dr. Kramer, ki se je medtem vrnil v Ljubljano, je istočasno iskal način, kako ohraniti enotnost JNS. Obenem so se vsi povratniki distancirali od vstopa dr. Ivana Puclja v Konzulto. Vsaj tako sta trdila Kramer in Vrhunec, ki sta bila odločno proti sodelovanju z okupatorjem, in so stali na strani zahodnih zaveznikov. Julija 1941 sta zato prelomila z nekdanjimi kolegi, ki so taktično sodelovanje zagovarjali, kot npr. dr. Avgust Praprotnik.

²⁸ AS III, ZA dr. M. Brezigar.

²⁹ Jera Vodušek Starič: "Dosje"Mačkovšek. Ljubljana 1994.

Po napadu Nemčije na Sovjetsko zvezo so naprednjaki prvič občutili obstoj OF. Ker je bil Kramer preveč bolan, je pooblastil dr. Vrhunca, naj vodi pogajanja z OF. Zvezo z OF mu je vzpostavil Vinko Möderndorfer in Vrhunec je o pogovorih poročal Kramerju. V zvezi z OF so bili na razne načine, tudi po osebnih zvezah, tako Bajić in Žitnik, kot Vrhunec preko svojih otrok, pa Mačkovšek prek dr. Frana Zwittera, ki je že bil v OF ipd. V začetku julija 1941 je prišlo do prvih razgovorov med SDS in OF (dr. Černež in dr. Šuklje z dr. Alešem Beblerjem).³⁰

Poleti 1941, julija in avgusta, so naprednjaki na nekaj sestankih razpravljali o vstopu v OF, razpravljali so o vsebini pogovorov med OJNS in OF in sklenili, naj se pogovori nadaljujejo. Na teh sestankih so sodelovali predvsem SDS, OJNS in radikali. Do pravih pogajanj med naprednimi skupinami in Partijo za vstop v OF pa je prišlo šele avgusta 1941, pobudo za to je prinesel dr. Černež na SDS.

Medtem si je dr. Vrhunec na številnih sestankih prizadeval zgladiti nespornizume znotraj JNS, zlasti z mladimi. Pozno poleti, avgusta 1941, so se začeli tudi razgovori med JNS in drugimi strankami o obnovi skupnega dela, oziroma o oživitvi Narodnega sveta, toda brez do tedaj kompromitiranih politikov. Pobudo sta v imenu dr. Kramerja dala dr. Vrhunec in inž. Mačkovšek. Najprej so se sestali s socialistom dr. Celestinom Jelencem. Na sestanku so bili še dr. Vrhunec, dr. Marko Natlačén, dr. Andrej Gosar in dr. Šuklje. Dr. Gosar je zahteval, da v novem Narodnem svetu sodelujejo vse politične stranke, brez kompromitiranih politikov. To je seveda predvsem prizadelo dr. Natlačéna, ki je poleg tega odklonil, da bi sodelovali s komunisti. Na sestanku so načeli tudi odnos strank do obnove Jugoslavije; klerikalci so obnovi nasprotovali. Na teh pogovorih, vsaj tako trdi Vrhunec, še ni bilo govora o OF, ker ta še ni bila izdala svojega programa. Pač pa je Vrhunec zastopal stališče obnove Jugoslavije in skupnega odpora proti okupatorju, v katerega bi bila vključena tudi OF. Soglasja pa na tem sestanku niso dosegli. Štirinajst dni pozneje so se ponovno sestali, le da sta SLS to pot zastopala dr. Ahčin in Avsenek, medtem ko je JNS zastopal dr. Mačkovšek. Toda ponovno brez rezultata.

Čeprav so naprednjaki želeli drugače, se je Kidrič v drugi polovici avgusta pogajal z vsako od skupin posebej. Vsaki posebej je zagotavljal, pa četudi ni bilo res, da je druga že pristopila v OF. Tako je po dveh sestankih z OJNS, ko so šele načeli razčiščevanje stališč, rekel Stari pravdi oziroma Črtomirju Nagodetu, da je OJNS pristopila. Podobno taktiko je ubral tudi v pogajanjih z JNS.

Prve stike med OF in OJNS je navezal dr. Ferdo Lasič avgusta 1941, ko je obiskal inž. Rusa. Nato so se v gostilni Breskvar na Trnovem sestali Boris Kidrič, Zoran Polič in Ferdo Lasič za OF ter Jože Rus in Andrej Uršič za OJNS. Oboji so izrazili načelno pripravljenost za dogovor, toda Odbor OJNS je naknadno želel še dodatna pojasnila. In sicer pojasnila o odnosu OF do obstoječe vlade, pojasnilo o tem ali je OF koalicija ali gibanje, in želel je zagotovilo, da bodo v OF stranke enakopravne. Čez precej časa je bil drugi sestanek, na katerem je namesto Lasiča bil dr. Josip Rus. Kidrič je pojasnjeval, da OF ne priznava razkosanja Jugoslavije, pojasneval je stališče o samoodločbi narodov, vključno s pravico do odcepitve ter o bratstvu in enotnosti jugoslovanskih narodov "v okviru širše slovanske skupnosti pod vodstvom ZSSR".³¹ Na drugo vprašanje je odgovarjal, da leži poroštvo v

³⁰ AS III, MFS.

³¹ ARS III, MFS.

širokem narodnem in demokratičnem značaju OF, in na tretje, da je OF množično, enotno organizirano in vodeno gibanje, ki ga ne sme slabiti razcepljenost na stranke in skupine na terenu, lahko pa se skupinam da koncesija, da so zastopane v plenumu OF, toda glede na delo in uspehe; ni pa več mogoče spreminjati IOOF-a. Odbor OJNS s tem ni bil zadovoljen. Menil je, da je vodstvo prejudicirano, da ni poročstva za NJ (Novo Jugoslavijo, kot se je preimenovala OJNS), ki se je strogo držala stališča o pravni in stvarni kontinuiteti Jugoslavije, zanje je bila vlada iz 27. marca zakonita oblast, priznana od zaveznikov, ki se lahko preuredi, toda ne

razpusti. Na tretjem sestanku v gostilni Novak na Viču so predstavniki OJNS to povedali Kidriču in dr. Rusu, toda do zaključka niso prišli. Josip Vidmar je pozneje rekel, da je OF z OJNS tratila čas, Boris Zihlerl pa je po vojni menil, da je OJNS želela zapeljati OF v buržoazne vode.

Medtem je 22. avgusta Kidrič obiskal Nagodeta in se s Staro pravdo dogovarjal za vstop v OF; zagotavljal jim je, da je OJNS že pristopila v OF. Pravda je takrat že začela organizirati svoje delo po odborih na terenu in razdelili so posamezne zadolžitve. Albin Wedam je npr. sestavljal radijski aparat za zvezo s tujino, kmalu so dobili tudi šifre. 25. avgusta je prišel predlog dogovora oziroma sporazuma s Partijo. Še istega dne je Pravda sklenila, da pristopi v OF pod pisnimi pogoji. Naslednjega dne, 26. avgusta, je Stara pravda vstopila v OF.

Stara pravda je 28. avgusta potrdila svoj vstop v OF in določila svoje delegate v OF. Toda ti so kmalu začeli poročati, da se v OF nič ne dogaja. To je Nagodeta spodbudilo, naj bi Pravda prevzela iniciativo, začel je organizirati teren (odbore), vojsko, tiskanje in pripravo radijske zveze. Kaže, da je Pravda kar naenkrat kazala preveč vneme pri organizaciji, celo začela je na svojo roko organizirati neopredeljeno levico, meneč, da je OF neaktivna in da se na vseh sestankih na terenu pojavlja edino Partija (in pošilja 'sumljive tipe'). Na to so dobili odgovor, da se OF reorganizira. Začeli so se še nesporazumi na vojaškem področju in niso prenehale obtožbe, da Nagode dela za Britance. To je bilo v začetku septembra.

Tačas so se nadaljevala pogajanja med OF in OJNS. SDS pa je menila, da bi bilo treba vstop v OF urediti skupno in ne posamično. Podobno je menila JNS, ali kot pravi dr. Vrhunec: "Dvakrat sem bil na sestanku pri pokojnemu dr. Pucu. Bili so dr. Puc, jaz, Mravlje, Šuklje, priti bi moral dr. Köstl, bil pa je tudi dr. Rus ali pa Uršič. Šlo je za to, da se te male grupice združijo in da kot celota vstopimo v OF. Inž. Rus je Kramerju govoril, da sem jaz čisto za OF in v službi OF. Pri OF pa je rekel, da sem proti OF. To je po moji cenitvi bilo septembra 1941."³² Naposled so se vodilni v JNS (dr. Ernest Kalan, dr. Vrhunec, dr. Otmar Pirkmajer, Žitnik, Pucelj, Pučnik, inž. Ferlinc) septembra sestali pri Kramerju s predstavniki drugih naprednih skupin, dr. Stojanom Bajičem, inž. Rusom in predstavnikom OJNS. Kramer je razložil, da meni, da je okupacija razbila organizacijo stranke, da se zato nima več za šefa stranke in da je zlom Jugoslavije člane odvezal strankinemu programu. Na list papirja so s svinčnikom zapisali, da JNS ne obstaja več, da Kramer odstopa in da imajo člani proste roke pri svoji opredelitvi. Možno da je to bilo tudi konec avgusta, ko je Nagode v dnevnik zapisal, da mu je Uršič sporočil, da so

³² AS III, ZA dr. Vinko Vrhunec.

se razšli s Kramerjem in da bo OJNS vstopila v OF. Vseeno pa so vodilni v JNS sklenili osnovati neki odbor, ki bi jih povezoval, mnogi so mu rekli direktorij. Stranko so preuredili tako, da je vsa njena telesa odtlej zastopal širok direktorij.³³

Septembra, tik pred sestankom Vrhovnega plenuma OF, sta imeli Partija in OJNS svoj četrti sestanek v t.i. Fondovih železničarskih blokih pri stadionu za Bežigradom. Novembra 1941 so se pogajanja med OF (Kidrič, Josip Rus in dr. Drago Marušič) in Novo Jugoslavijo (Uršič, inž. Rus in dr. Drnovšek) sicer še nadaljevala. Kidrič je obvestil NJ, da je KPS sklenila sporazum s Sokoli, da bodo ti lahko obstajali še naprej; NJ je to tolmačila kot očitno prevlado KPS v OF, kjer ni Sokol

enakopraven partner in s tem so se pogajanja končala. Pogajanja med njima so se razbila na ključnih vprašanjih tistega časa, skoraj enakih tistim, zaradi katerih je tudi Pravda pozneje izstopila iz OF. Šlo je za to, da je OJNS zahtevala, da je OF koalicija, v katero vstopijo stranke kot celote (seveda brez kompromitiranih posameznikov). Partija je seveda hotela posamični, osebni vstop in ne koalicije strank. Imeli so tudi popolnoma nasprotno pogleda na vprašanje legitimnosti jugoslovanske vlade oziroma državne kontinuitete in posledično do pojava Draže Mihailovića in njegove vojske. Ker je tudi Pravda po vstopu v OF še naprej zahtevala pojasnila glede teh vprašanj in nanje ni dobila pravega odgovora, je tudi SDS zadržala svojo odločitev o vstopu v OF. Naposled se je SDS ob tem vprašanju razdelila. Dr. Černež, dr. Kocijančič in dr. Šnuderl so vstopili v OF, medtem ko so zunaj ostali dr. Šuklje, dr. Krsto Kazafura, dr. Ivo Potokar, Ciril Maver in še nekateri.

Že oktobra so se nadaljevali pogovori med naprednimi skupinami, še brez OJNS oziroma Nove Jugoslavije (NJ), kot se je ta preimenovala, da bi uskladili skupno narodnostno in politično izjavo, ki bi jo nato predložili SLS.³⁴ Iz teh sestankov je v januarju 1942 nastala Napredna skupnost, povezava naprednih skupin zunaj OF, kot skupna osnova za ilegalno delo. S temi nameni je Kramer že novembra 1941 poslal Vrhunca v Švico, da vzpostavi radijsko zvezo z Londonom. Težave pa so imeli tudi s SLS zaradi njenega odnosa do, za naprednjake, ključnih vprašanj. Ali kot je dejal eden izmed njih: "SLS je vodila, kakor vedno v zgodovini, politiko dvoreznosti in na eni strani stala na stališču kraljevine Jugoslavije, na drugi strani pa vodila oportunistično politiko napram okupatorju."³⁵

Naposled so se novembra razbila pogajanja med OJNS oziroma NJ in OF. Naprednim krogom so se zdela sporna stališča, ki jih je OF zavzela na svojih plenutih septembra in novembra 1941. NJ je zato 1. decembra objavila svoj lasten program.

Zaradi objave programa NJ v Zarji svobode in zato, ker je Nagode takrat v Izvestijih objavljala svoja stališča in program, je Partija razbila dve ljubljanski tiskarni, ki sta to tiskali: Devovo tiskarno na Dalmatinovi in eno v Šiški. Začelo se je obdobje nasilja med možnimi protifašističnimi zavezniki, na katerega naprednjaki niso bili pripravljeni, niti niso proti njemu imeli učinkovitega orožja, le svoja načelna, moralna stališča. To nasilno ravnanje se je kazalo tudi na drugih področ-

³³ AS III, ZA Vrhunec p. 238 oz. 95.

³⁴ AS III, MFS.

³⁵ AS III, MFS, pričanje Kazafure 17. 3. 1950.

jih.

Naprednjaki so med vsem tem dogajanjem organizirali svojo legijo, Sokolsko, ki pa je v resnici zastopala bolj linijo JNS, in svojo obveščevalno službo imenovano OSA. Sokolsko legijo je vodil dr. Marjan Zajec, vodja obveščevalne službe legije je bil Marjan Strniša, vanjo pa so bili vključeni Uršič, inž. Rus, dr. Miloš Vauhnik, sodnik Boris Mihalič iz Maribora in drugi. Nekateri pa so se včlanili v Narodno legijo, večinoma so to bili tisti, ki niso bili člani Sokola tik pred okupacijo. Pridružili pa so se jim nekateri iz vrst Gosarjeve skupine, ki se niso strinjali s politiko SLS. Prek Sokolske legije so rekrutirali vojake za Mihailovičevo vojsko. Ker so priznavali jugoslovansko vlado v Londonu, je večina, na čelu s Kramerjem, zavzela stališče, da gre priznati Mihailoviča kot pooblaščenca legitimne vlade. Pa so pozne-

je zavzeli negativno stališče do ustanavljanja vaških straž, češ da sodelujejo z okupatorjem.

Ker smo doslej le skopo predstavili glavne obrise političnega dogajanja, kot so ga videli naprednjaki, mogoče le še en pogled izpod peresa enega od naprednih intelektualcev, inž. Stanka Dimnika, sicer dobrega prijatelja inž. Mačkovška, žal pa tudi ta v skrajšani obliki:

"Prihaja 22. junij - Rusija stopi v vojno. Zavest v zmago še večja. Bivši aktivni oficirji (Milan Pogačnik, Dolinšek, Lesjak, Cotič, Mesec, Šercer, Stamenkovič, Cerkvenik - op. J.V.S.) so med prvimi, ki se spomnijo, da bo okupator tudi enkrat odšel. Pripraviti je treba, da si bo odhod iz naših krajev zapomnil... Kmalu se aktivnim oficirjem pridružujejo tudi že rezervni vojaki in nevojaki. Pripravljajo mobilizacijski material, pogled bicikljev in drugih vozil, položajev italijanskih posadk, njihovih zalog živil, orožja in streliva. Ponoči prenašajo orožja in drugo vojaško opremo. Pripravljajo radio-stanice, operativne načrte za pohod na Koroško, Štajersko in Primorsko obmejno ozemlje. V mesecu juliju so organizirane že prve skupine domačinov na prometno važnih točkah... Vrste se sestanki pod milim nebom v Tivoliju in na Rožniku, pa tudi v privatnih stanovanjih, šolah, uradih.

Prve dni septembra 1941 leta. V konferenčni sobi v šole Moste je zbranih nad 20 ljudi. Vidimo agilnega, vnetega in marljivega upravitelja šole Pera Horna, predsednika Zveze bojevnikov Wagnerja in njegovih tovarišev Rozmana, Sušnika in drugih. Pero je takrat na novo pripeljal Ivo Peršuha, enega redkih rezervnih oficirjev, ki so bili pri mobilizaciji od ... do 10. aprila 1941, res tudi v borbi z Nemci. Ob strani so dobrovoljci, med njimi pater Aljančič. Na mizi leži 'Poročevalec' od meseca avgusta, ki vsebuje program OF. V programu ni ne enkrat uporabljen izraz 'jugoslovanski', povsod stoji samo 'slovenski'. Kaj znači to, ali ne računamo več na Jugoslavijo? Pero poroča, da je njegov starejši sin, radiotehnik-amater pričel že sestavljati oddajno radijsko postajo.

Zadnje dni septembra. Peršuh pripeljal nove goste. Na stolu v kotu, okobav sedeč, je mladi študent tehnike Fanovš Emmer, begunec iz Kranja, ki je s seboj pripeljal nekaj organizacijskih ljudi. Čuti se četniškega vojvodo. Drugi novi gost je mlad duhovnik, lepe vitke postave, simpatičnega obraza, a mrki pogled izdaja cinika... Nima še tridest let. To je uradnik 'Domoljuba' Glavač. V misli mi stopa lik Richelieua in Mazarina, kot ju slika Dumas. Razpravljamo o potrebi, da se na čisto spravi razmerje o OF... Sklep: določijo se osebe, ki naj stopijo v stike z OF v svrhu

povezave. Peršuh bo govoril s krščanskimi socialisti...

Meseca oktobra. Glavač spretno intrigira in razgraja. Stavi predlog za lastni tisk.

Meseca novembra. Ves pokret je v razkroju. Posamezniki in skupine prihajajo k OF. Glavač ustanavlja lastno gibanje...

Mladi navdušeni Fanovš Emmer je padel dne 5. decembra pred šišensko cerkvijo kot žrtev atentata. Komaj teden dni je minilo, ko je napravil diplomski izpit za rudarskega inženjerja..."³⁶

Politični spor iz leta 1941 se je v letih vojne le še poglobil, zaradi njega je v Sloveniji nastala državljanska vojna. Ko sta prišla najprej marec in nato april leta

1941, so namreč slovenski naprednjaki imeli za seboj že dve leti protinacističnega bojevanja, čeprav ilegalnega, in zdelo se jim je popolnoma nelogično, da bi se vse domoljubne sile ne povezale v odporu proti okupatorju, ne glede na njihovo politično pripadnost. Zato so poskuse komunistične partije, da bi si zagotovili vodstvo in primat v organizaciji gibanja poimenovali partijska intransigenca. Podoben pojav so seveda doživljali tudi z druge strani, od največje politične skupine v Sloveniji, katoliškega bloka, toda tega so pričakovali in s tem blokom so vendale uspeli voditi kolikor tolikšen dialog.

Intransigenca se je nadaljevala, najvidnejši odraz tega je bila situacija leta 1943, ko je od zaveznikov prišla zahteva za združitev sil proti Nemcem. Partizani oziroma KPS niso imeli nobenega namena spoštovati želja zahodnih zaveznikov po skupnem nastopu vseh sil v Sloveniji. Skratka znano ideološko stališče, ki ga je imela takrat Moskva, pa čeprav skritega pod številnimi diplomatskimi ukanami. Pomisleki liberalcev glede ravnanja Partije so deloma popustili šele s podpisom sporazuma Tito-Šubašić leta 1944, ko se jim je zdelo, da je zadoščeno načelu legitimnosti, in takrat so se obnovili tudi pogovori med OF in posamezniki ali skupinami iz naprednega tabora.

Jerca Vodušek Starič

LIBERAL PATRIOTISM AND COMMUNIST INTRANSIGENCE IN 1941

S u m m a r y

Even before 1941, following the Anschluss and the occupation of the Czechoslovak Republic, the Slovene Liberal camp was engaged in underground anti-Nazi and anti-Fascist operations. These were carried out in close liaison with the British Consulate in Zagreb and, from 1941, in Ljubljana. This cooperation dated back to the early 1930s, when the leaderships of the Yugoslav National Party (YNP) and the Orjuna (Organisation of the Yugoslav Nationalists) linked up with the French and, subsequently, British intelligence services, with the aim of providing them with information on the situation in Fascist Italy, thereby helping the Slovenes in the Julian March. Due to strict confidentiality, the Orjuna's involvement in this activity remained unrecorded. Apart from this, the Orjuna disseminated anti-Nazi and anti-Fascist underground propaganda throughout the 1930s.

When the Third Reich reached the Slovene borders, the Slovene Liberals, in liaison with the Yugoslav intelligence service, began to engage in other forms of underground resistance as well. Favourable conditions for such activity were provided by the change in the Yugoslav political leadership, with the coming to power of the pro-ally orientated Cvetković-Maček government. By that time the leader of the YNP in Slovenia had established close links with Dr Vlatko Maček and his Croat

---

³⁶ AS III, ZA 80, Proces Nagode, fasc. 31. Justifikacija F. Emmerja je izvršila VOS; prim. Dokumenti ljudske revolucije, knjiga I. Ljubljana 1962, dok. št. 95, str. 215-217.

Peasant Party (Hrvatska seljačka stranka). The Liberals, in their turn, established links with Dr Vilder's Independent Democratic Party (Samostalna demokratska stranka), in spite of the fact that the YNP was not in the government.

The underground activities which had developed in those years, often by-passing official circles, encompassed all forms of resistance, with the exception of armed struggle. The latter was in keeping with the Allies' endeavours to preserve the status quo in the Balkans for as long as possible. They did, however, encourage, finance and supplied arms for any propaganda and subversive operations against the Third Reich. Thus the progressive circles helped in organising the clandestine channels for the escape of the Jews, Czechs, Poles and other anti-Nazis from the Reich. They also set up and ran the spy network, carried out counter-espionage operations, reported to Zagreb and London on the fortifications and movements of the German army on the border, promoted anti-Nazi propaganda and ridicule, as well as sabotaged the German transports on their way through Yugoslavia. The British even provided the Liberals with radio transmitters and the necessary financial support in the eventuality of occupation. It is interesting and noteworthy that in all these activities the Liberals showed no signs of inner division.

After the Soviet Union entered the war in 1941, the Slovene Liberals faced the emerging Slovene Liberation Front (LF). When negotiating an equal, joint participation in the resistance movement, they embarked on the intransigence of the Communist Party whose tactics also aimed at splitting the Liberal camp into factions.

Having ascertained that the political situation had changed too much after the occupation, a very sickly Dr Kramer absolved his Party members of their loyalty, leaving them free to decide about their future political orientation. This was the only such case in 1941. Nevertheless, the majority of Liberals never actually joined the LF, as they disagreed with its stance regarding the continuity of the State and the legitimacy of the existing Yugoslav government, which they defended. Furthermore, the Liberals experienced the first signs of oppression from the LF.